

بررسی و ارزیابی مساجد شهر ایلام از لحاظ داشتن عناصر مشترک*

ابراهیم مرادی^۱
زهرا جمالوندی^۲

چکیده

مسجد به عنوان عنصری اساسی در جامعه اسلامی همواره جایگاه مهمی در معماری ایرانی-اسلامی داشته و از این نظر مورد توجه بوده است. مساجد بر اساس معماری خاص خود، عناصر مشترکی دارند که آنها را از سایر بناهای مذهبی متمایز می‌سازد؛ از جمله این عناصر می‌توان به گنبد، مناره، شبستان، محراب و صحن اشاره کرد که با توجه به فرم و کارکردشان، در قسمت‌های مختلف مسجد قرار می‌گیرند. در این مقاله، علاوه بر نگاهی به عناصر مشترک مساجد ایران، مساجد شهر ایلام نیز از نظر اجزای تشکیل دهنده، مورد تحلیل قرار گرفتند. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد و داده‌ها به شیوه پیمایشی و با مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به محل (بررسی میدانی) گردآوری گردید. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که از بین تمام مساجد شهر ایلام (۲۷ مسجد) تنها دو مسجد جامع و صاحب‌الزمان، دارای تمامی عناصر مشترک مساجد ایرانی هستند؛ همچنین در بین عناصر مورد اشاره، تنها شبستان و محراب در تمامی مساجد ایلام مشترک می‌باشند و سایر عناصر تنها در بعضی از مساجد رعایت شده؛ به نحوی که از مناره تنها در ۱۵ مسجد، از صحن تنها در ۱۰ مسجد و از گنبد تنها در ۵ مسجد استفاده شده است و این امر، ضعف موجود در معماری مساجد شهر ایلام را نسبت به سایر مساجد کشور نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: عناصر مشترک مساجد، مسجد، معماری ایرانی-اسلامی، شهر ایلام.

*. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهرا جمالوندی با عنوان «طراحی مسجد محله مبتنی بر جایگاه نور در معماری مساجد ایرانی-اسلامی در شهر ایلام» است که به راهنمایی دکتر ابراهیم مرادی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام به انجام شده است.

Moradi@ilam-iau.ac.ir
Arc_jamalvandi@yahoo.com

۱. استادیار گروه باستانشناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)
۲. کارشناس ارشد معماری و عضو باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایلام، ایلام، ایران

مقدمه (بیان مسئله، اهمیت و هدف موضوع)

مسجد به عنوان محل سجود، خضوع، عبادت، ایجاد ارتباط با پروردگار و اظهار بندگی در پیشگاه خداوند از قداست و عظمت خاصی برخوردار است (بمانیان، ۱۳۸۰: ۹۰)؛ به گونه‌ای که نقش کلیدی آن در شکل‌گیری و پیشرفت جامعه اسلامی، امری غیرقابل انکار است. به گواهی تاریخ، «پیامبر اکرم (ص) در اولین اقدام برای پایه‌گذاری حکومت اسلامی در مدینه، به ساخت مسجد همت گماشتند» (کرم‌الهی و کاشانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۳۳). مسجد مهمترین فضای معماری در سرزمین‌های اسلامی است که علاوه بر اهمیت آن از نظر دینی، همواره از نقش اجتماعی-سیاسی مهمی نیز برخوردار بوده است (جمالوندی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱). مجموعه‌ای از جلوه‌های هنری را می‌توان در مساجد مشاهده نمود؛ به عبارت دیگر، یک مسجد به عنوان تجلیگاه ذات الهی از اجزایی تشکیل شده که هر یک از آنها سمبل یکی از اسماء الهی است و همانند قرآن و اعمال دینی از باطنی تو در تو و مختلف برخوردار است؛ به عبارتی مسجد از مقوله‌های پیچیده‌ای است که هر کسی را یارای فهم و درک باطن و نمادهایی که در پشت سادگی آنها نهفته است نمی‌باشد (عناقه و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۲-۱۶۳). این اجزا و عناصر مشترک، گنبد، مناره، شبستان، محراب و صحن یا حیاط هستند که نقش مهمی در بنای مساجد دارند و از جهات مختلف معماری، هر کدام از آنها تاریخ و قدمت خاص خود را دارند و نقشی اساسی در انتقال مفاهیم دینی ایفا می‌کنند؛ در واقع به کارگیری این عناصر در مساجد است که موجب تمایزشان از سایر بناها شده است؛ اگرچه بعضی از مساجد، فاقد صحن و مناره یا ایوان و گنبد هستند؛ ولی هیچکدام بدون محراب و شبستان نیستند؛ به طور کلی، می‌توان گفت که همه عناصر، کم یا زیاد، در ساختمان مساجد اسلامی به کار گرفته شده‌اند؛ از این رو، با توجه به جایگاه مهم عناصر مشترک در مساجد، متأسفانه در مساجد شهر ایلام به جز چند مورد (که آنها هم در سال‌های اخیر مورد بازسازی قرار گرفته‌اند) این عناصر رعایت نشده است. در طراحی‌هایی که امروزه در راستای ساخت و ساز مساجد در شهر ایلام صورت گرفته است، تفاوت‌های اساسی از نظر فرم، ساخت و عملکرد هر کدام از عناصر مشترک وجود دارد؛ بنابراین با توجه به اهمیت موضوع و نظر به اینکه با توسعه شهر ایلام، تعداد مساجدی که بر اساس سلیقه سازندگان آنها ساخته می‌شوند رو به افزایش است، ارائه راهکارها و انجام اقدامات لازم برای جلوگیری از توسعه چنین بناهایی امری ضروری است.

هدف اصلی این مقاله، بررسی عناصر مشترک در مساجد شهر ایلام است. در این رابطه ابتدا این مساجد از نظر داشتن کلیه عناصر مشترک مساجد اسلامی (اعم از: گنبد، مناره، محراب، شبستان و صحن) تفکیک شدند؛ سپس مواردی که کلیه عناصر مشترک در آنها رعایت شده بود مشخص گردید. در ادامه هم آن دسته از مساجدی که نیازمند به کارگیری کلیه عناصر مشترک هستند، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

۱-۱. سؤالات پژوهش

- الف) وضعیت مساجد شهر ایلام از لحاظ داشتن عناصر مشترک مساجد به چه صورت است؟
 ب) در کدامیک از مساجد شهر ایلام کلیه عناصر مشترک مساجد رعایت شده است؟

۱-۲. روش پژوهش

روش تحقیق حاضر، توصیفی - تحلیلی است. داده‌ها نیز به شیوه پیمایشی و با مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به محل گردآوری شد. در راستای انجام این تحقیق ابتدا اجزای اصلی معماری مساجد ایرانی - اسلامی به صورت جداگانه، در قالب جدول و بیان گرافیکی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت؛ سپس در راستای پاسخگویی به سؤالات پژوهش از کلیه مساجد شهر ایلام، بازدید به عمل آمد و تمامی مساجد در قالب جدول از نظر داشتن اجزای مشترک مساجد، تفکیک شدند؛ آن دسته از مساجدی که کلیه اجزاء، اعم از: گنبد، مناره، صحن یا حیاط و شبستان در آنها اجرا شده بود مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند؛ سپس مساجدی که تمامی اجزاء در آنها رعایت نشده و نیازمند توجه هستند، بررسی شدند.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در رابطه با عناصر مشترک مساجد ایرانی - اسلامی، پژوهش‌های متعددی انجام پذیرفته است؛ از جمله این کتاب‌ها می‌توان به «آشنایی با معماری اسلامی ایران» (پیرنیا، ۱۳۸۶)، «تاریخ هنر معماری ایران دوره اسلامی» (کیانی، ۱۳۸۴)، «هنر و معماری ایران و جهان» (حسینی، ۱۳۸۸) و «معماری اماکن مذهبی» (دهقان، ۱۳۸۴) اشاره کرد که در همه آنها ویژگی‌ها و معماری هر کدام از اجزای تشکیل دهنده مساجد مورد بررسی قرار گرفته است؛ با این حال، در رابطه با عناصر مشترک مساجد شهر ایلام، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است و آنچه وجود دارد مطالب و مباحث کلی در رابطه با مساجد و معماری آنهاست؛ چنانکه در بخش «بقاع، اماکن متبرکه، مساجد و... استان ایلام» از کتاب «تاریخ استان ایلام از آغاز تا سقوط قاجاریه (تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی)» نوشته دکتر مرتضی اکبری (۱۳۸۶)، کلیه مساجد شهر ایلام به صورت کامل و در قالب جدول‌هایی با ذکر موقعیت جغرافیایی، معرفی شده و بستر لازم برای انجام پژوهش‌های متنوع دیگر در زمینه مساجد، مهیا گردیده است. کتاب‌های «ایل من ایلام» نوشته صیدمحمد درخشنده (۱۳۹۰) و «در جستجوی هویت شهری ایلام» نوشته دکتر شاهین حیدری (۱۳۸۸) نیز با توجه به موقعیت و معماری کلی، به معرفی مساجد شهر ایلام پرداخته‌اند؛ بنابراین، بررسی مساجد این شهر از لحاظ عناصر مشترک از موضوعات مهمی است که این پژوهش بدان پرداخته است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. اجزای اصلی معماری مساجد ایرانی - اسلامی

مسلمانان معمولاً نیازمند یک مکان خاص برای نماز خواندن نیستند؛ زیرا آنها می‌توانند در صورت نبودن محلی برای عبادت، در هر جا و مکان دیگر به شرط داشتن شرایط خاص به عبادت بپردازند؛ اما در صورتی که قرار باشد مسجدی ساخته شود، پس باید در ساخت و طراحی آن به پاره‌ای از اصول و مقررات ویژه توجه داشت؛ به طور کلی، هر مسجد از پنج المان یا عنصر اصلی برخوردار است که عبارتند از: محراب، گنبد، مناره، صحن و شبستان. هم گنبد و هم مناره علاوه بر کارکردهای خاصی که دارند، اغلب به عنوان نماد در طراحی و ساخت مساجد معاصر، مد نظر قرار می‌گیرند (دهقان، ۱۳۸۹: ۱۹).

۲-۱-۱. محراب

محراب، نشان‌دهنده قبله مسلمانان و در واقع، نقطه عطف مسجد است. محراب‌ها از متنوع‌ترین عناصر معماری در مساجد هستند و گویی هنرمندان، بیشترین توجه خود را به ویژه از نظر تزئینات به این عنصر اختصاص داده‌اند (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۸۷). وجود محراب در مساجد ضروری است؛ زیرا جهت قبله را که در شهر مکه - در عربستان سعودی - واقع است، نشان می‌دهد (دهقان، ۲۰۱۳۸۹: ۲۰). در واقع این عنصر که با ساخت و پرداختی استادانه شکل می‌گیرد و کانون معماری در کل ساختمان مسجد است، همواره محل تجلی ارزنده‌ترین هنرهای تجسمی، از جمله: گچبری، کتیبه، مقرنس، اسلیمی و انواع کاشی‌کاری در طول زمان بوده است (خسروجردی و محمودی، ۱۳۹۳: ۶) (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱. محراب در مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عناصر مشترک مساجد	تعریف	نماد	بیان گرافیکی	نمونه تصویر
محراب	محوری‌ترین بخش مسجد است که جهت قبله را نشان می‌دهد.	دروازه بهشت		

۲-۱-۲. گنبد

گنبد در معماری اسلامی ایران، همواره مظهر افلاک بوده و بر روی مکعبی که مظهر زمین است به زیبایی استقرار یافته است؛ چنانکه به نظر می‌رسد مقرنس‌ها و فیلگوش‌ها حلقه واسط آسمان‌ها و زمین هستند.

کره گنبد، تمثیلی از مبدأ وجود است که از تقسیمات آن، اشکال مختلف و کثرت برمی خیزد. در رأس گنبد اکثر مساجد سنتی ایران، لفظ جلاله «الله» دیده می شود که جامع اسما و صفات خداوند است. گنبد اصلی، رمز یکتایی و یگانگی خداست؛ چون در هر مسجد تنها یک گنبد اصلی وجود دارد. صورت هندسی پایه گنبد که مکعب شکل است می تواند برگرفته از بنای خانه خدا باشد که در مراحل بعد، چهار ضلعی تبدیل به هشت ضلعی، شانزده ضلعی و سی و دو ضلعی می شود (عناقه و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۸) (جدول شماره ۲).

جدول شماره (۲): گنبد در مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عنصر مشترک مساجد	تعریف	نماد	بیان گرافیکی	نمونه تصویر
گنبد	از اصلی ترین المان های مساجد است که به دلیل انحنای خاص آن خضوع و خشوع انسان را در برابر خداوند نشان می دهد.	نماد آسمان و مبدأ وجود		

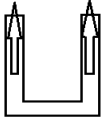

۲-۱-۳. مناره

مناره^۱ از مهمترین عناصر معماری است که جایگاه مهم و ویژه ای در فرهنگ معماری و آداب و سنن اجتماعی ایران دارد (کیانی، ۱۳۸۳: ۳۲۲) و نوعی عنصر دعوت کننده، نشانه عروج، عضو مسلط بر کالبد شهر، یادآور جملات اذان و آرم و نشانه منحصر به فرد اسلام (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۱۳۱) به شمار می آید. مناره ها بناهایی هستند که در قالب برج های بلند و باریک و معمولاً در کنار مساجد و بقاع متبرکه برای گفتن اذان ساخته می شوند و در گذشته، در ابتدای شهرها، در کنار مساجد، مدارس و دارالضیافه^۲ نقش راهنما رانیز ایفا می کردند و به دلیل روشن کردن چراغ یا آتش بر فراز آنها برای راهنمایی مسافرانی که شب هنگام از راه های دور می آمدند به «منار» یا محل نور معروف شدند و در برخی از منابع هم به آن «میل» گفته اند. پلکان مناره ها از داخل به صورت مارپیچ است و هر چه به طرف رأس مناره پیش می رود پهنای پله ها کمتر و باریک تر می شود (میردانش، ۱۳۸۶: ۱۲۱ و ۱۲۲) (جدول شماره ۳).

۱. گلدسته

۲. مهمان پذیر

جدول شماره (۳). مناره در مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عنصر مشترک مساجد	تعریف	نماد	بیان گرافیکی	نمونه تصویر
مناره	مناره برج‌های باریک و بلندی هستند که معمولاً در کنار اماکن مذهبی ساخته می‌شوند و نقش میل راهنما و دعوت‌کننده به مساجد را دارند.	محور ذات انسانی		

۲-۱-۴. شبستان

شبستان، فضایی سرپوشیده با ستون‌هایی یک‌شکل و موازی است که معمولاً در طرف قبله مسجد قرار دارد (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۸۶) و اغلب دارای دو بخش زنانه و مردانه است که در آن، نماز گزارده می‌شود و از فضاهای اصلی مساجد به شمار می‌آید. اکثر مساجد، شبستان زمستانی و تابستانی دارند. این فضا که محراب در آن واقع است در بعضی از مساجد با ستون و در بعضی دیگر، بدون ستون می‌باشد (تقوایی، ۱۳۹۲: ۷۶) (جدول شماره ۴).

جدول شماره (۴). شبستان در مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عنصر مشترک مساجد	تعریف	نماد	بیان گرافیکی	نمونه تصویر
شبستان	کانونی‌ترین بخش مسجد و مکانی است که انسان نمازگزار در آن قرار می‌گیرد.	قلب مسجد		

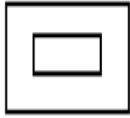
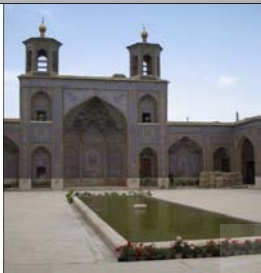
۲-۱-۵. صحن و حیاط

صحن (حیاط) از عناصر مهم معماری مساجد اسلامی می‌باشد که به دلیل پیروی از طرح و نقشه اولین مسجد جهان (مسجد النبی)، به شکل مربع یا مربع مستطیل ساخته می‌شود و فضایی آزاد و روحانی را برای وارد شوندگان به مسجد ایجاد می‌کند؛ در واقع شکل و فرم و عناصر تزئینی ابتدا در همین صحن‌ها به نمایش در می‌آیند. آب به عنوان مظهر پاکیزگی و نظافت در حوض بزرگی در وسط صحن (حیاط)، متجلی می‌شود. این حوض که به صورت دایره، مربع، مستطیل یا هشت گوش می‌باشد با فضا سازی بنا تناسب دارد (میردانش، ۱۳۸۶: ۱۱۴ و ۱۱۵). معمولاً معماران چیره‌دست، حوض را در جایی می‌سازند که

بعضی از تزیینات در آن منعکس می‌شود. با این تعبیر، حوض، نمادی تزیینی نیز به شمار می‌رود (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۸۲ و ۳۸۳) (جدول شماره ۵).

جدول شماره ۵. صحن (حیاط) در مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عنصر مشترک مساجد	تعریف	نماد	بیان گرافیکی	نمونه تصویر
صحن یا حیاط	یکی از عناصر مهم مساجد است که درونگرایی و آرامش خاصی به فضای داخلی مسجد می‌بخشد.	درونگرایی		

۳. تحلیل مساجد شهر ایلام

شهر ایلام همچون سایر شهرهای ایران، در قسمت‌های مختلف خود دارای بناهای مذهبی از جمله مساجد است. تاریخ ساخت همه مساجد آن به علت نوساز بودن شهر، بیشتر به چند دهه اخیر می‌رسد. در ساخت این بناها نیز به اجزا و عناصر مشترک در معماری مساجد (گنبد، محراب، مناره، شبستان، صحن یا حیاط و ...) توجه خاصی نشده است؛ به گونه‌ای که در اکثر آنها تنها بعضی از این عناصر وجود دارد؛ بنابراین در ادامه بحث، در راستای تشریح موضوع، مساجد شهر ایلام از نظر موقعیت جغرافیایی و عناصر و اجزای به کار رفته در آنها معرفی می‌شوند (جدول شماره ۶).

جدول شماره ۶. مساجد شهر ایلام (مأخذ: نگارندگان)

توضیحات	اجزای اصلی مساجد					مساجد شهر ایلام	
	صحن و حیاط	شبستان	محراب	مناره	گنبد	موقعیت جغرافیایی در شهر	مساجد شهر ایلام
-	-	✓	✓	-	-	محله نوروزآباد	حضرت فاطمه الزهرا
نمونه کامل مساجد شهر ایلام است که همه اجزای معماری مساجد در آن رعایت شده است.	✓	✓	✓	✓	✓	خیابان پاسداران	جامع

جدول شماره (۶). مساجد شهر ایلام (مأخذ: نگارندگان)

توضیحات	اجزای اصلی مساجد					مساجد شهر ایلام	
	صحن و حیاط	شبستان	محراب	مناره	گنبد	موقعیت جغرافیایی در شهر	مساجد شهر ایلام
	✓	✓	✓	-	-	خیابان هفت تیر	خاتم الانبیا
	✓	✓	✓	✓	-	خیابان رسالت	امام حسن مجتبی
	-	✓	✓	✓	-	بلوار مدرس	حضرت زینب (س)
	✓	✓	-	✓	-	کوچه شهید عبدالهی پور	ابوالفضل (ع)
نمونه کامل مساجد شهر ایلام است که همه اجزای معماری مساجد در آن رعایت شده است.	✓	✓	✓	✓	✓	میدان انقلاب	صاحب الزمان (عج)
-	✓	✓	✓	✓	-	بلوار آزادی	علی بن ابی طالب (ع)
-	✓	✓	✓	-	-	چهارراه جهاد	قمر بنی هاشم (ع)
-	✓	✓	✓	✓	-	فنی حرفه‌ای	امام جواد (ع)
-	-	✓	✓	✓	-	میدان مادر	کوثر
-	-	✓	✓	-	-	محله بانبرز	امام خمینی (ره)
-	-	✓	✓	-	-	چهارراه جمهوری	خالصی
-	✓	✓	✓	✓	-	خیابان انقلاب	امام جعفر صادق (ع)
-	-	✓	✓	✓	-	چهارراه مقاومت	محمد رسول الله (ص)
-	-	✓	✓	-	-	خیابان آیت الله حیدری	امام رضا (ع)
-	-	✓	✓	-	-	خیابان آیت الله حیدری	امیرالمؤمنین (ع)
-	-	✓	✓	-	-	محله رزمندگان	ثارالله
-	-	✓	✓	✓	-	محله فرهنگیان	امام سجاد (ع)
-	-	✓	✓	-	✓	خیابان خرمشهر	صاحب الزمان (عج)
-	-	✓	✓	-	-	محله سبزی آباد	امام حسین (ع)
-	-	✓	✓	✓	✓	بلوار جمهوری	مسجد النبی (ص)
-	-	✓	✓	✓	✓	میدان قرآن	راه کربلا
-	✓	✓	✓	✓	-	محله جانبازان	حضرت عباس (ع)
-	-	✓	✓	✓	-	تقاطع پیروزی	مهدیه
-	-	✓	✓	-	-	ختیایان ولایت	والی
-	-	✓	✓	-	-	میدان ژیان	امام حسن عسگری (ع)

۳-۱. تحلیل مساجد شهر ایلام از لحاظ داشتن اجزای اصلی

تحلیل و بررسی مساجد اسلامی از لحاظ داشتن عناصر مشترک، نشان می‌دهد که هر کدام از آنها بر اساس ضوابط و سلسله مراتب خاصی که در معماری مساجد وجود دارد، بنا شده‌اند. از نمونه‌های موفق در این زمینه می‌توان مسجد جامع یزد و مسجد امام اصفهان را نام برد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که تنها در ۲ مورد (صاحب‌الزمان و جامع) از ۲۷ مسجدی که در شهر ایلام وجود دارد، کلیه عناصر مشترک رعایت شده است و بقیه آنها به طور کامل از این عناصر برخوردار نیستند و تنها عناصر مشترکی که در همه آنها وجود دارد شبستان و محراب است؛ بنابراین می‌توان مساجد شهر ایلام را به دو دسته کلی تقسیم کرد:

الف) نمونه‌های موفق که عناصر مشترک مساجد اسلامی در آنها رعایت شده است: هر چند تاریخ ساخت این دسته از مساجد به دهه‌های گذشته می‌رسد؛ اما بازسازی‌هایی که در سال‌های اخیر بر روی بنای آنها صورت گرفته، سبب شده است تا به مساجدی موفق از نظر رعایت عناصر مشترک (گنبد، مناره، شبستان، محراب و صحن یا حیاط) تبدیل شوند. از جمله این مساجد می‌توان به مسجد جامع و مسجد صاحب‌الزمان اشاره کرد. در زیر خصوصیات این دو نمونه به اجمال مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۱-۱. مسجد جامع

اولین مسجدی که در شهر ایلام ساخته شد (سال ۱۳۱۵)، مسجد جامع است که در خیابان پاسداران، در کنار پارک کودک و در مرکز شهر ایلام واقع شده است (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۴۶). «این مسجد چه در دوران انقلاب اسلامی و چه در دوران دفاع مقدس، محل سخنرانی بسیاری از روحانیون بوده است؛ از جمله آیت‌الله محمدتقی مروارید که با سخنرانی در این مکان، مردم را نسبت به اهداف امام، آگاه می‌کردند و به مخالفت با رژیم پهلوی تشویق می‌نمودند» (اکبری، ۱۳۹۱: ۹۷). شکل اولیه مسجد، ساده و در عین حال بزرگ بود و در طی دهه‌های اخیر، تخریب و نوسازی شد. مسجد فعلی دارای دو ورودی است؛ ورودی اصلی که در ضلع شمالی قرار دارد، مهمترین ورودی و خروجی برای نمازگزاران می‌باشد. بعد از آن نیز صحن یا حیاطی واقع شده است که راه شبستان را نشان می‌دهد (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۴۶). اجزای تشکیل دهنده این مسجد عبارتند از:

۳-۱-۱-۱. مناره: بر روی گوشه‌های ساختمان اصلی مسجد، دو مناره از آجر و آهن ساخته شده است که از نمونه‌های موفق ساخت مناره در ایلام محسوب می‌شوند؛ زیرا معماری (فرم، عملکرد و ساختار) خاص مناره‌های مساجد ایرانی-اسلامی در آنها رعایت شده است. این مناره‌ها شامل پایه، بدنه، مأذنه و تاج یا کلاهک است که هر کدام معماری خاص خود را دارد. نمای بیرونی آنها نیز با کاشی‌های آبی لاجوردی و سبز و نقوش هندسی تزیین شده است. آنچه این مناره‌ها را از سایر مناره‌های مساجد شهر متمایز می‌کند این است که در قسمت داخلی آنها، پله‌های فلزی به صورت گرد تعبیه شده است؛ چنانکه با کمک آنها می‌توان به بالاترین قسمت‌های مناره راه یافت (جدول شماره ۷).

- ۳-۱-۱-۲. **گنبد:** این عنصر نیز همانند سایر قسمت‌های بنا بازسازی شده است. عمده مصالح به کار رفته در ساخت آن، فلز است. استفاده از کاشی کاری و نوشته‌های قرآنی در کنار مصالح مدرن، سبب تلفیق معماری مدرن و معماری اسلامی شده جلوه خاصی به مسجد بخشیده است (جدول شماره ۷).
- ۳-۱-۱-۳. **محراب:** محراب که همواره مهمترین جایگاه را در مساجد داشته است، نشان‌دهنده قبله مسلمانان می‌باشد و این کارکرد با معماری خاص اسلامی در مسجد جامع، رعایت شده است. استفاده از کاشی‌هایی با رنگ‌های آبی و زرد بر زیبایی محراب افزوده و به کارگیری نور و روشنایی مصنوعی در قسمت داخل بنا سبب ایجاد فضایی روحانی و القای حس معنویت شده است (جدول شماره ۷).
- ۳-۱-۱-۴. **شبستان:** این عنصر در مسجد جامع از دو قسمت با دو فرم مربع (مردانه) و مستطیل (زنانه) ساخته شده است که از یک طرف به صحن مسجد و از طرف دیگر به ورودی فرعی و خیابان راه دارد. استفاده از مصالحی همچون آجر، کاشی و ... در ساخت قسمت‌های مختلف آن، سبب زیبایی فضای داخلی بنا شده است؛ علاوه بر این، شبستان دیگری به صورت نیم طبقه وجود دارد که در مواقع نیاز از آن استفاده می‌شود (جدول شماره ۷).
- ۳-۱-۱-۵. **صحن یا حیاط:** صحن یا حیاط مسجد جامع به فرم مستطیل است و در امتداد بنا قرار دارد. ورودی اصلی مسجد در این قسمت واقع است. نکته مهم این است که در این قسمت از بنا هیچ گونه حوض یا آبنمایی که معرف وجود صحن باشد، تعبیه نشده است و وسعت آن نیز نسبت به بنا بسیار کم می‌باشد؛ به گونه‌ای که در بیشتر اوقات جوابگوی ورود و خروج حجم زیاد نمازگزاران نیست (جدول شماره ۷).

جدول شماره (۷). تحلیل مسجد جامع شهر ایلام از لحاظ داشتن عناصر مشترک مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عناصر و اجزای مشترک در مسجد جامع شهر ایلام				
صحن (حیاط)	شبستان	محراب	گنبد	مناره
				
صحن مسجد، مستطیلی و وسعت آن نسبت به بنا بسیار کم است. از ضعف‌های آن، نداشتن حوض آب می‌باشد.	شبستان آن از دو قسمت مربع شکل (مردانه) و مستطیل شکل (زنانه) ساخته شده که سطح کل مسجد را در بر گرفته است.	بر اساس معماری خاص اسلامی و در جهت قبله، بنا شده است و با مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری و نوشته‌های قرآنی تزیین شده است.	تلفیقی از معماری اسلامی و مدرن دارد و با استفاده از مصالح فلزی (مدرن) ساخته شده است.	از آجر و کاشی ساخته شده و تمام اجزای مناره در آن رعایت شده است.
تحلیل گرافیکی پلان مسجد				
				

۳-۱-۲. مسجد صاحب الزمان

مسجد صاحب الزمان یکی از قدیمی ترین مساجد شهر ایلام می باشد که در سال ۱۳۵۱ بنا شده است. بنای اولیه این مسجد که در مرکز شهر و در خیابان صاحب الزمان قرار دارد، در زمینی که یک سوم مساحت کنونی آن بوده است، به صورت ساده و در یک طبقه احداث شده بود (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۴۷). در سال های اخیر این مسجد مورد بازسازی و تعمیر قرار گرفت و در قسمت های مختلف آن، تغییراتی اساسی ایجاد شد. از جمله اجزای تشکیل دهنده این مسجد عبارتند از:

۳-۱-۲-۱. **مناره:** این مسجد از جمله مساجدی است که مناره آن با اصول خاص معماری مناره ها ساخته شده و مستقیم روی بنای مسجد قرار گرفته است. اجزای اصلی تشکیل دهنده آن عبارتند از: پایه، بدنه، مأذنه و تاج یا کلاهک. این مناره بر روی یک پلان مربع شکل بنا شده و در قسمت بالا به صورت چندضلعی و مطابق اجرا گردیده است. عمده مصالحی که در ساخت آن به کار رفته، آجر، آهن و مصالح پرکننده آن است. نمای مناره نیز با آجر کاری، کاشی کاری و آیات قرآنی تزیین شده و قسمت زیرین مأذنه هم با مقرنس کاری، زیبایی خاصی یافته است (جدول شماره ۸).

۳-۱-۲-۲. **گنبد:** گنبد این مسجد از نمونه های گنبد نار است که در سال های اخیر، بازسازی و تعمیر شده است. عمده مصالح به کار رفته در ساخت این گنبد، آجر است که کاشی کاری های آبی لاجوردی، آن را به یکی از نمودهای معماری اسلامی تبدیل کرده است. در قسمت پایه گنبد از کاشی هایی با طرح های متناسب با بنا استفاده شده و در قسمت بدنه آن، ذکر متبرک لاله الله حکاکی شده است؛ در واقع گنبد این مسجد، شکوه و عظمت خاصی به بنای مسجد بخشیده است (جدول شماره ۸).

۳-۱-۲-۳. **محراب:** محراب این مسجد نیز همانند محراب مسجد جامع با معماری خاص اسلامی ساخته شده و در کنار نوع خاص اجرا، از تزیینات زیبای معماری همچون کاشی، مقرنس و آیات قرآنی در آن به کار رفته است (جدول شماره ۸).

۳-۱-۲-۴. **شبستان:** شبستان مسجد صاحب الزمان تقریباً سطح کل بنا را پوشش می دهد و همچون اکثر شبستان ها از آجر، سنگ و ... ساخته شده و بر روی کاشی کاری های آن، آیات قرآنی نوشته شده است. کف شبستان را فرش هایی با طرح سجاده و رنگ بندی زیبا پوشش داده است. نماز گزاران و کسانی که چهارشنبه ها برای زیارت به این مکان مقدس می آیند در این قسمت به عبادت مشغول می شوند. این شبستان از دو قسمت تشکیل شده است: یک قسمت به صورت نیم طبقه است و در مواقع نیاز از آن استفاده می شود و قسمت دیگر آن، طبقه همکف است که ورودی اصلی در آنجا قرار دارد. نورگیری شبستان مسجد نیز از طریق پنجره های جنوبی و پنجره های اطراف گنبد، صورت می گیرد که این نحوه به کارگیری نور از موضوعات قابل توجه در این مسجد است (جدول شماره ۸).

۳-۱-۲-۵. **صحن (حیاط):** صحن این مسجد به شکل ال (L) می باشد و مسجد در قسمت جنوب غربی آن واقع شده است. درهای ورودی در قسمت شمالی حیاط تعبیه شده اند و رفت و آمد از آنجا

صورت می‌گیرد. صحن این مسجد نیز همانند صحن مسجد جامع، فاقد حوض و آب‌نماست که این امر از ضعف‌های این قسمت از بنای مسجد است (جدول شماره ۸).

جدول شماره ۸). تحلیل مسجد صاحب‌الزمان شهر ایلام از لحاظ عناصر مشترک مساجد (مأخذ: نگارندگان)

عناصر و اجزای مشترک در مسجد صاحب‌الزمان شهر ایلام					
صحن (حیاط)	شبستان	محراب	گنبد	مناره	تحلیل گرافیکی پلان مسجد
					
صحن این مسجد در دو قسمت از بنا به صورت مربع و مستطیل، واقع شده است و از ضعف‌های آن، نداشتن حوض آب است.	در سطح کل شبستان این مسجد، ستون‌هایی برای نگهداری شبستان نیم‌طبقه بسالاً تعبیه شده است.	بر اساس معماری خاص اسلامی در جهت قبله، بنا شده است و با مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری و نوشته‌های قرآنی تزیین شده است.	نمونه کامل گنبد در معماری اسلامی است که با آجر ساخته شده و سطح آن را کاشی‌هایی با تزیینات خاص پوشانده است.	از آجر و کاشی ساخته شده و تمام اجزای مناره در آن رعایت شده است.	

ب) مساجدی که نیازمند به کارگیری عناصر مشترک هستند: این دسته از مساجد که بیشتر مساجد شهر ایلام را شامل می‌شوند تقریباً فاقد کلیه اجزا و عناصر مشترک در معماری مساجد هستند و با اینکه در دهه‌های اخیر ساخته شده‌اند؛ اما معماری آنها غیراصولی و به سلیقه سازندگان بنا بوده است؛ چنانکه اغلب به صورت ساختمان‌های مربع یا مستطیلی هستند که فقط شبستان و محراب دارند و عناصر کاربردی و مهمی همچون مناره، گنبد و صحن (حیاط) در آنها اجرا نشده یا به صورت موردی به کار گرفته شده که این خود سبب ناهمگونی آنها با سایر مساجد گشته است؛ به نحوی که از مناره تنها در ۱۵ مسجد، از صحن تنها در ۱۰ مسجد و از گنبد تنها در ۵ مسجد استفاده شده است. برای تشریح بیشتر موضوع، پلان‌های گرافیکی بعضی از مساجدی که در این دسته قرار دارند، در جدول شماره ۹ ترسیم، تجزیه و تحلیل می‌شود.

جدول شماره (۹). تحلیل شش نمونه از مساجد فاقد عناصر مشترک مساجد در شهر ایلام (مأخذ: نگارندگان)

نام مساجد	طرح گرافیکی از پلان مساجد	عناصر مشترک در مساجد شهر ایلام				توضیحات
		گنبد	مناره	شبستان	صحن و حیاط	
مسجدالنبی		✓	✓	✓	-	در بلوار جمهوری، واقع شده است و از لحاظ ساختاری و اجزای تشکیل دهنده، دارای گنبد، شبستان و محراب است. نبود صحن (حیاط) نیز از ضعف‌های آن است؛ چراکه جویبگی ورود و خروج زیاد نمازگزاران نیست.
امام جعفر صادق (ع)		-	✓	✓	✓	در میدان انقلاب شهر ایلام قرار دارد و از مساجد قدیمی شهر می‌باشد که هرچند در سال‌های اخیر مورد بازسازی قرار گرفته؛ اما کلیه عناصر شاخص در آن رعایت نشده است و تنها دارای صحن، شبستان، مناره و محراب می‌باشد.
محمد رسول‌الله (ص)		-	✓	✓	-	در میدان مقاومت شهر ایلام قرار دارد و تنها دارای مناره، شبستان و محراب، آن هم به اقتضای ساخت مسجد است. نقصان‌های این مسجد هم نظیر مسجدالنبی و کوثر می‌باشد.
امام خمینی (ره)		-	✓	✓	✓	در محلهٔ پاننیز واقع است و دارای صحن مستطیلی با ابعاد محدود، شبستان و محراب می‌باشد و تا به حال، مورد بازسازی و تعمیرات قرار نگرفته و با امکانات اولیه ساخته شده است.
مسجد قبر بنی هاشم (ع)		-	✓	✓	✓	در چهارراه جهاد واقع شده و هرچند نوساز است؛ اما سلسله‌مراتب خاص معماری در آن رعایت نشده است و تنها دارای شبستان، محراب و حیاط بسیار کوچکی است که ورودی زنانه از آن سمت می‌باشد.
کوثر		-	✓	✓	-	در میدان مادر قرار دارد و تنها دارای مناره، شبستان و محراب، آن هم به اقتضای ساخت مسجد است. نقصان‌های این مسجد هم نظیر مسجدالنبی است.

نتیجه گیری

بررسی معماری مساجد از لحاظ به کارگیری عناصر مشترک (گنبد، مناره، محراب، شبستان و صحن) نشان می‌دهد که این عناصر در ساخت و بنای مساجد در ادوار مختلف معماری، جایگاه مهم و ویژه‌ای داشته‌اند و دارند و نقشی اساسی در انتقال مفاهیم دینی ایفا می‌کند؛ در واقع به کارگیری این عناصر در مساجد است که موجب تمایزشان از سایر بناها شده است. بررسی مساجد شهر ایلام از لحاظ به کارگیری عناصر مذکور

نشان می‌دهد که بیشتر مساجد شهر، فاقد کلیه عناصر مشترک مساجد اسلامی هستند. در شهر ایلام حدود ۲۷ مسجد وجود دارد که تنها دو مسجد جامع و صاحب‌الزمان دارای تمامی عناصر مشترک مساجد ایرانی مانند گنبد، مناره، شبستان، محراب و صحن هستند و عناصر مشترک آنها بر اساس اصول و ضوابط خاص معماری، اجرا گردیده است؛ البته هر چند تمام عناصر مشترک مساجد اسلامی در بین تمام مساجد شهر ایلام رعایت نشده؛ اما همانند سایر مساجد اسلامی دو عنصر شبستان و محراب به عنوان دو عنصر ضروری در معماری مساجد، در آنها اجرا شده است؛ ولی سایر عناصر تنها در بعضی از مساجد رعایت شده؛ به نحوی که از مناره تنها در ۱۵ مسجد، از صحن تنها در ۱۰ مسجد و از گنبد تنها در ۵ مسجد استفاده شده است. نکته قابل توجه در ساخت مناره‌های مساجد مورد بحث این است که از ۱۵ مسجدی که مناره دارند تنها مناره ۷ مسجد با استفاده از مصالح ایرانی - اسلامی ساخته شده است و مناره‌های ۸ مسجد دیگر، پیش ساخته و از جنس فلز و حلبی می‌باشد که این خود، معضلی برای معماری مساجد شهر ایلام به حساب می‌آید؛ چرا که این مناره‌های پیش ساخته، بیشتر از آنکه وجود یک مسجد را در محل نشان دهند تداعی کننده آرامگاه‌های مذهبی هستند. لازم به ذکر است که در سال‌های اخیر، استفاده از گنبدها و محراب‌های فلزی در مساجد نیز متداول شده است و این امر نشان می‌دهد که معماری مدرن در کنار معماری سنتی و اصیل ایرانی - اسلامی رواج دارد؛ از این رو، این پژوهش در جهت پیشرفت و توسعه معماری مساجد از لحاظ عناصر مشترک مساجد اسلامی به ارائه راهکارها و پیشنهاداتی می‌پردازد (جدول شماره ۱۰).

جدول شماره (۱۰). راهکارها و پیشنهادات

۱	بازسازی و نوسازی مساجدی که بر اساس اصول معماری ساخت مساجد، بنا نشده‌اند.
۲	استفاده از روش‌ها و فرم‌های خاص معماری ایرانی - اسلامی در ساخت مساجد جدید.
۳	مناره‌ها در مساجد به گونه‌ای بنا شوند که کلیه اجزاء اعم از: پایه، بدنه، مأذنه و تاج یا کلاهک در آنها رعایت شود و در ساخت آنها از مصالح خاص مناره‌ها و در تزیینات آنها از کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری استفاده گردد.
۴	اجرای گنبد در بنای مساجد با به‌کارگیری فرم‌های خاص در اجرای گنبدها (همچون فرم نار) و استفاده از مصالح سنتی صورت گیرد و از کاشی‌کاری برای تزیین آن استفاده گردد.
۵	از فرم‌های خاص مربع یا مستطیل برای ساخت شبستان مساجد استفاده شود.
۶	صحن (حیاط) در مساجد شهر بایستی اجرا شود؛ چراکه فضایی آزاد و روحانی را برای واردشوندگان به مسجد ایجاد می‌کند. حوض یا آبنا نیز در وسط آن به صورت فرم‌های مختلف مربع، دایره و ... اجرا شود.
۷	محراب که نماد قبله و از ضروری‌ترین عناصر مشترک در مساجد است، بایستی در تمامی مساجد شهر، اجرا شود و در ساخت آن از مصالح مختلف ایرانی - اسلامی (آجر، کاشی و ...) استفاده گردد. در تزیینات آن نیز از مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری و نوشته‌های قرآنی که تداعی‌کننده فضای معنوی برای نمازگزاران می‌شود.

منابع و مأخذ

- اکبری، مرتضی؛ (۱۳۹۱)، نقش روحانیت استان ایلام در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، ایلام: جوهر حیات.
- بمانیان، محمدرضا؛ (۱۳۸۰)، «تقوای الهی و معماری مساجد»، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد افق آینده، ج اول، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- پیرنیا، محمدکریم؛ (۱۳۸۶)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، (ساختمان درون شهری و برون‌شهری)، تدوین غلامحسین معماریان، ناشر، سروش دانش.
- تقوایی، ویدا؛ (۱۳۹۲)، آشنایی با بناهای تاریخی، ج چهارم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- جمالوندی، زهرا و همکاران؛ (مهر ۱۳۹۴)، «اجزای اصلی معماری مساجد ایرانی - اسلامی»، همایش ملی معماری و شهرسازی هویت گر، مشهد، صص ۸-۱.
- حسینی، سیدرضا؛ (۱۳۸۸)، هنر و معماری ایران و جهان (از کهن‌ترین زمان تا عصر حاضر)، تهران: مارلیک با همکاری عفاف.
- حیدری، شاهین؛ (۱۳۸۸)، در جستجوی هویت شهری ایلام، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- خسروجردی، نرجس و مسعود محمودی؛ (۱۳۹۳)، «مسجد و باززنده‌سازی معانی، مفاهیم و نمادهای ایرانی - اسلامی»، همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت خوانش هویت ایرانی - اسلامی، صص ۱-۲۰.
- درخشنده، صیدمحمد؛ (۱۳۹۰)، ایل من ایلام: بررسی جامع تاریخ، جغرافیا، تمدن و فرهنگ استان ایلام، ج دوم، ایلام: زانا.
- دهقان، فرید؛ (۱۳۸۹)، معماری اماکن مذهبی، ج دوم، تهران: تفکر معماری یزدا.
- عناقه، عبدالرحیم و همکاران؛ (۱۳۹۰)، «تجلی عرفان در معماری مسجد»، عرفان اسلامی، شماره ۳۳، صص ۱۵۹-۱۸۸.
- کرم‌الهی، نعمت‌الله و امیرمسلم کاشانی‌زاده؛ (۱۳۹۱)، «تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران»، معرفت فرهنگی - اجتماعی، سال سوم، شماره سوم.
- کیانی، محمدیوسف؛ (۱۳۸۳)، معماری ایران (دوره اسلامی)، ج سوم؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- میردانش، سیدمهدی؛ (۱۳۸۶)، آشنایی با بناهای تاریخی، ج هفتم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- نقی‌زاده، محمد؛ (۱۳۷۸)، «مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، ج دوم، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی